

УДК 37.013:502/504:613]

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12\(30\)-1132-1142](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-12(30)-1132-1142)

Сидорчук Нінель Герандівна доктор педагогічних наук, професор, дійсний член ГО «Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки "Полісся"», професор кафедри професійно-педагогічної, спеціальної освіти, андрагогіки та управління, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, тел./факс: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0003-2824-1562>

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ: СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ

Анотація. У статті наголошено на актуальності проблеми здоров'язбереження в умовах війни та миру, визначено її як нагальну проблему сьогодення. Наголошено на необхідності оновлення теоретичних і практичних підходів до розробки питання взаємозв'язку здоров'я людини та середовища. Для розв'язання проблем здоров'язбереження населення в умовах нейтралізації негативних наслідків дії середовища запропоновано використання базових положень екопедагогіки. Екопедагогіку визначено як галузь знань, що обґрунтовує механізми взаємодії людини та середовища у різних площинах; системну характеристику цілого ряду педагогічних підходів, що розкривають взаємозв'язок навколишнього середовища із соціальними проблемами, їх усвідомленням, пошуком шляхів їх попередження або подолання. Окреслено передумови становлення та розвитку екопедагогіки. У контексті екопедагогічних положень, здоров'я розглянуто як здатність організму швидко адаптуватись до змінних умов середовища задля оптимальної реалізації людиною професійних, суспільних та біологічних функцій. На основі загальної характеристики екопедагогіки констатовано, що її базові положення можуть використовуватися як концептуальний фундамент, з позицій якого здоров'я людини є її особистою цінністю і цінністю суспільства; здорова людина живе повноцінним життям і приносить користь суспільству; суспільство створює умови для здоров'язбереження громадян; людина активна у створенні умов власного здоров'язбереження як в особистій площині, так і в суспільній; людина – активний учасник попередження, нейтралізації, подолання негативних наслідків дії середовища задля збереження власного здоров'я. Закцентовано увагу на необхідності здійснювати вітчизняні розробки у галузі екопедагогіки. Спрогнозовано необхідність розробки практико-

орієнтованих заходів для створення умов збереження та зміцнення здоров'я населення на основі використання екопедагогічного знання.

Ключові слова: здоров'язбереження, здоров'я, середовище, концепція, концептуальні орієнтири, концептуальні положення, екопедагогіка.

Sydorchuk Ninel Gerandivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Full Member of the NGO "Academy of International Cooperation in Creative Pedagogy "Polissya", Professor of the Department of Vocational Pedagogical, Special Education, Andragogy and Management, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, tel./fax: (0412) 43-14-17, <https://orcid.org/0000-0003-2824-1562>

HEALTHCARE: CURRENT CONCEPTUAL GUIDELINES

Abstract. The article emphasizes the relevance of the problem of health preservation in conditions of war and peace, defining it as an urgent problem of the present. The need to update theoretical and practical approaches to developing the issue of the relationship between human health and the environment is emphasized. To solve the problems of population health preservation in conditions of neutralizing the negative consequences of the environment, the use of basic provisions of eco-pedagogy is proposed. Eco-pedagogy is defined as a branch of knowledge that substantiates the mechanisms of interaction between man and the environment in various planes; a systemic characteristic of a number of pedagogical approaches that reveal the relationship of the environment with social problems, their awareness, and the search for ways to prevent or overcome them. The prerequisites for the formation and development of eco-pedagogy are outlined. In the context of eco-pedagogical provisions, health is considered as the ability of the organism to quickly adapt to changing environmental conditions for the optimal implementation of professional, social, and biological functions by a person. Based on the general characteristics of eco-pedagogy, it is stated that its basic provisions can be used as a conceptual foundation, from the standpoint of which human health is his personal value and the value of society; a healthy person lives a full life and benefits society; society creates conditions for preserving the health of citizens; a person is active in creating conditions for his own health preservation both in the personal and social spheres; a person is an active participant in preventing, neutralizing, and overcoming the negative consequences of the environment in order to preserve his own health. Attention is focused on the need to carry out domestic developments in the field of eco-pedagogy. The need to develop practice-oriented measures to create conditions

for preserving and strengthening the health of the population based on the use of eco-pedagogical knowledge is predicted.

Keywords: health preservation, health, environment, concept, conceptual guidelines, conceptual provisions, eco-pedagogy.

Постановка проблеми. Проблема здоров'я, здоров'язбереження розглядається у теоретичній та практичній площині крізь призму цілого ряду питань: власне феномен здоров'я, фактори, практико орієнтовані заходи, що впливають на стан здоров'я, критерії та показники оцінки стану здоров'я різних груп населення та ін.

Значущість актуальних завдань здоров'язбереження визначено й у основних положеннях ряду державних документів: Законах України "Про фізичну культуру і спорт", "Про систему громадського здоров'я", Національній доктрині розвитку освіти та фізичної культури і спорту, Основних орієнтирах виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів та ін.

Разом з тим, як зазначають науковці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, за даними медичної статистики (2016 р.), вже наприкінці дошкільного віку у 17-21% дітей реєструються хронічні захворювання. Патологічні відхилення в роботі опорно-рухового апарату мають 30-32% дітей, носоглотки – 21-25%, нервової системи – 27-30%, органів травлення – 27-30%, алергічні прояви реєструють у 25% дітей. Вступаючи до школи, 85% дітей мають ті чи інші порушення соматичного та психічного характеру, зростає кількість дітей, які мають психоневрологічні захворювання [1, с. 2-3].

Науковці Житомирського державного університету імені Івана Франка, що у період 2022-2024 р. проводили пілотажне опитування серед учителів початкової школи Житомирської області, отримали результати, які за базовими позиціями підтвердили результати вивчення актуалізованої проблеми у 2016 р. Ними констатовано, що у школі статичне навантаження учнів складає майже 72% від загального навчального часу. Це призводить до гіподинамії, порушень механізмів саморегуляції кровообігу, діяльності нервової та серцево-судинної систем (Н. Сидорчук, О. Гордієнко, О. Марущак, 2024).

Після початку повномасштабної війни за опитуванням, проведеним Соціологічною групою "Рейтинг" (23-26 грудня 2022 року методом телефонного інтерв'ю), 46% українців констатують, що стан їхнього здоров'я не змінився, однак 32% заявили, що почуваються дещо гірше. Значно погіршилось самопочуття у 21%. Зокрема, у 15% громадян з півдня України здоров'я погіршилося, а 30% – частково відчули зміни. У 53% стан

не змінився. Серед опитаних мешканців південно-східних областей 39% відзначають, що почуваються так само, як до 24 лютого 2022 року. Про незначні зміни стану здоров'я повідомили 32%, а 27% скаржаться на погіршення стану здоров'я. На деокупованих територіях 39% осіб, що брали участь в опитуванні, не відчули змін у стані здоров'я, 35% мають незначне погіршення, а 25% – мають багато скарг.

У центрі країни 43% опитаних не відчули змін у стані здоров'я після 24 лютого. Почуватися гірше стало 32%. Значні скарги мають 25%. У Києві 45% не помітило змін в стані здоров'я, 39% почали почуватися дещо гірше. Значні скарги має 16% опитаних. На заході України стан здоров'я залишився без змін у 52% опитаних, у 29% – дещо погіршився. Водночас 19% заявили, що здоров'я погіршилося.

Про погіршення здоров'я здебільшого згадували мешканці територій, прилеглих до зони бойових дій, а також старші люди та громадяни з рівнем доходу нижче середнього. Крім того, на здоров'я скаржилися жінки й ті, хто покинув свої домівки; був поранений або втратив близьких через війну [2].

Навіть загальне порівняння отриманих результатів в умовах війни і миру підтверджує актуальність проблеми здоров'язбереження населення нашої країни (дорослих, дітей та молоді).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значущість феномену здоров'я відображена як у класичній спадщині (Гіппократ, Демокріт, Геракліт, Платон, Аристотель, Гален, Квінтіліан, Я. А. Коменський, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвецій, А. Дістервег, М. Пирогов, К. Ушинський, В. Бехтерев, П. Лесгафт, В. Сухомлинський), зарубіжній науці (Е. Аронсон, С. Джексон, К. Маслач, Б. Перлман, А. Пінес, Дж. Фрейденберг, Е. Хартман та ін.), так і у дослідженнях вітчизняної наукової думки (М. Амосов, Г. Апанасенко, В. Бойко, Т. Бойченко, В. Бутенко, Г. Григоренко, Л. Іщенко, О. Поліщук та ін.).

Незважаючи на значний доробок у галузі здоров'язбереження, питання залежності здоров'я людини від наявних показників, характеристик середовища залишаються не достатньо розробленими та потребують оновлення теоретичних та практичних підходів, що забезпечать досягнення ефективних результатів оздоровлення населення.

Мета статті – обґрунтувати використання базових положень екопедагогіки для розв'язання проблем здоров'язбереження населення в умовах нейтралізації негативних наслідків дії середовища.

Виклад основного матеріалу. У спадщину нинішньому поколінню від минулого століття дісталася низка складних проблем, серед яких стан середовища проживання людини, його екологічні та соціальні протиріччя. Реалії сучасного життя викликають почуття тривоги й страху, живлять і

підтримують невпевненість у завтрашньому дні, чим негативно впливають на загальний стан здоров'я людини.

Життя людини з самого початку існування на Землі проходило у навколишньому середовищі, а її здоров'я формувалось залежно від впливу природних (пізніше й соціальних, біологічних, психологічних, культурних та ін.) факторів на організм. Але і сама людина формує цей простір, будує його, або, навпаки, руйнує. Разом з тим, здатність організму підтримувати себе у сталій формі, незалежно від оточуючого середовища, тривалий час не мала чіткого обґрунтування.

Уперше до питання залежності здоров'я людини від характеристик середовища звернувся французький учений К. Бернар (1813-1878) і американський дослідник У. Кеннон (1871-1945). К. Бернар, розвиваючи вчення про гомеостаз, уважав, що життя – це не тільки хімічні або фізико-хімічні процеси. На його думку, існує тісний зв'язок живого з оточуючим середовищем, який проявляється у різних формах *приспосовання* або *адаптації* [3].

Однією з форм пристосування (адаптації) вчений визначав певне *латентне життя* або життя без зовнішніх ознак його прояву, наприклад, зерно, у якого здатність до проростання зберігається багато років.

Інша форма адаптації, за К. Бернаром, – *постійне або вільне життя*, тобто форма життя, характерна для тварин з найбільш високою організацією, в тому числі й для людини. К. Бернар уперше припустив, що внутрішнє середовище, яке оточує клітини і тканини, навіть при різких змінах оточуючого їх середовища, практично не змінюється, а життя не припиняється. Організм живе як би у теплиці, залишаючись вільним і незалежним.

Якщо К. Бернар дав широке біологічне узагальнення "середовищного" питання, то У. Кеннон висловив свою думку як фізіолог. Він власне й увів поняття гомеостазу – відносного сталого стану внутрішнього середовища і деяких фізіологічних функцій організму. За У. Кенноном, організм є відкритою для навколишнього середовища системою, яка має багато зв'язків з ним через органи відчуття, рецептори шкіри, слизових оболонок, кишково-шлункового тракту, нервово-м'язових органів. Під впливом певного зовнішнього фактору відбуваються зміни у межах фізіологічних коливань функцій органів, систем і організму в цілому, але за таких умов зберігається стан відносної сталості внутрішнього середовища, що забезпечує нормальний хід обміну речовин.

У особливій парадигмі природного, соціального та інформаційного оточення людина потрапляє у специфічні умови природного (екологічного), соціального і антропогенного середовищ, пов'язані з цим психічні

переживання, внутрішні стани як самої людини, так і суспільства.

У межах актуалізованої проблеми цікавими є висновки П.І. Кальою, який, на базі проведеного ним багатовекторного аналізу поняття здоров'я, виділив його особливу, "середовищну" характеристику. *Здатність організму швидко адаптуватись до змінних умов середовища* задля оптимальної реалізації людиною професійних, суспільних та біологічних функцій науковець називає *здоров'ям*. Цей підхід як раз і лежить у площині взаємозв'язку "здоров'я" та "середовища" (сукупність умов існування людини та оточуючого світу [4]).

У межах розв'язання конкретних завдань здоров'язбереження (пошук взаємозв'язку середовища та здоров'я людини) таке тлумачення поняття здоров'я відбиває його певну предметну складову. Однак, науковці все частіше приходять до висновку, що найбільш дієвим стає уявлення про здоров'я як про інтегральну систему, що покликана відбивати функцію життєздатності організму, а також життя людини в суспільстві у цілому; інтегральну якість повноцінного гармонійного людського буття в усіх його вимірах та аспектах (Е. Вайнер, В. Войтенко, Г. Нікіфоров, В. Петренко).

Саме тому комплексне розв'язання проблеми обґрунтування концептуальних засад вивчення проблеми здоров'язбереження потребує актуалізації традиційного тлумачення *здоров'я*, яке визначають не тільки як відсутність хвороби, недуги або фізичних вад, а скоріше як *стан* повного фізичного, душевного і соціального благополуччя.

Зокрема, ставлячи за мету зміцнення здоров'я особистості, акцентують увагу на збереженні всіх його складових: *фізичної* ("гармонійна взаємодія всіх органів і систем, їх динамічна зрівноваженість із середовищем" [5, с. 10]), *соціальної* ("здатність контактувати з іншими в різних життєвих ситуаціях" [6, с. 14]), *духовної* ("прояв морально-вольових рис характеру у справах, спрямованих на творення; віра у високі моральні цінності (добро, любов); відповідальність перед іншими людьми, безкорисливість" [5, с. 11]), *психічної* ("шляхи гармонізації людини, її бажання, амбіції, здібності, ідеали, почуття і свідомість" [7, с. 4]).

Узгодження середовищної та класичної характеристики здоров'я дозволяє говорити про *екологію життєвого простору людини* в сучасному суспільстві, включаючи у зміст актуалізованого поняття не тільки відображення суб'єктом життєдіяльності взаємовідносин зі світом природи, екологічним довкіллям, але й більшою мірою здатність людини до адекватного психічного відображення природного та штучного середовища, власного внутрішнього світу, поведінкових реакцій і станів, рефлексію стосовно місця і ролі людини у біологічному, фізичному, антропогенному, інформаційному світі, а, головне, *адекватну саморегуляцію власними*

станами з позицій суб'єкта життя у планетарному розумінні [8, с. 135-143].

Особливе місце у розв'язанні окреслених протиріч займає *екологічна педагогіка* як галузь знань, що обґрунтовує механізми взаємодії людини та середовища у різних площинах.

Етимологічно екопедагогіка походить від двох слів: екологія (від дав.-гр. οἶκος – середовище, житло і λόγος – вчення, предмет) та педагогіка (грец. παιδαγωγική – майстерність виховання). Зрештою, екопедагогіка – системна характеристика цілого ряду педагогічних підходів, що розкривають взаємозв'язок навколишнього середовища із соціальними проблемами, їх усвідомленням, пошуком шляхів їх попередження або подолання [9].

Сучасний етап розвитку екопедагогічного знання пов'язують із ім'ям видатного бразильського педагога і психолога Пауло Фрейре (1921-1997), який започаткував екопедагогіку з позицій розширення свобод традиційної педагогіки з чіткими екологічними рамками та позицією різноманітності у всіх сенсах [10].

Уперше основні принципи екопедагогіки сформульовано після екологічної конференції ООН у Ріо-де-Жанейро у 1992 році. Їх узагальнення здійснено в еколого-педагогічному маніфесті (2000 р.), а протягом наступних 20 років основні положення екопедагогіки активно впроваджуються у освітню практику у ряді країн світу (Швеція, Індонезія та ін.) [11].

У загальному контексті екопедагогіка, як основа сталого розвитку суспільства, пропонує чотири базові стратегії досягнення поставлених задач.

По-перше, надання знань дорослим і дітям про соціальне та природне середовища за допомогою спеціально підготовлених текстів про поточні екологічні проблеми, причини їх виникнення проблем, а також про стратегії індивідуального та колективного реагування на виявлені проблеми.

По-друге, навчання безпосередньо у соціальному та природному середовищі, яке приводить до усвідомлення своїх взаємовідносин з навколишнім середовищем, як соціальним, так і природним.

По-третє, навчання через соціальне та природне середовище із використанням спеціально розроблених завдань, письмових вправ, групової роботи, досвіду, угод із громадою щодо перетворення знань на соціальні дії, екологічну справедливість, процвітання та стійкість.

Четверта стратегія – оволодіння знаннями про постійний взаємозв'язок між людьми, людьми та середовищем тощо [9].

Покликаючись на визначені стратегії, варто наголосити, що здоров'я людини перебуває у взаємозв'язку з багатьма чинниками, такими, як соціальні, природні, біологічні, психологічні, культурні та ін. За таких умов,

на думку керівника Дослідницького центру освіти BRIN Тріна Фізанті (Індонезія), базові положення екопедагогіки варто пов'язувати не тільки із кліматичними проблемами. Фактично екопедагогіка за своєю суттю дозволяє розширити змістовий простір і від власне соціальних проблем перейти до самої людини, визначення її місця у середовищі, узгодження взаємозв'язку людини і середовища, вивчення станів людини залежно від формату середовища, існуючих в ньому неузгодженостей та протиріч [9].

Зокрема, коли особа не здатна не тільки прийняти те чи інше рішення, виробити стратегію, але й взагалі усвідомити складові самої ситуації, її динаміку, перебіг й можливі варіанти отримання результату, вона потрапляє в ситуацію невизначеності. При цьому, ситуація власної невизначеності може ускладнюватися за рахунок різних зовнішніх факторів, які обмежують можливості особистості у пересуванні, спілкуванні та отриманні достовірних даних – відбувається порушення станів (соціального, фізичного, психічного, духовного).

Екопедагогіка як раз і дозволяє обґрунтовувати наявні зв'язки між правами людини та природи, наводити мости між екологічною стійкістю, соціальною справедливістю та потребами людини. Мета екопедагогіки в тому, щоби звільнити її від сподівань та навчити діяти, надавши людям можливість стати творцями, що самостійно і усвідомлено приймають рішення із врахуванням прав та свобод світової та регіональної культури у подоланні глобальних кризових ситуацій.

Екологічна педагогіка зміцнює культурне лідерство, оскільки будь-які зміни у діяльності вимагають зміни культури, а, головне, зміни мислення та підходів, які їх пронизують [11].

За таких умов, *екопедагогіка може використовуватися як концептуальний фундамент*, з позицій якого здоров'я людини є її особистою цінністю і цінністю суспільства; здорова людина живе повноцінним життям і приносить користь суспільству; суспільство створює умови для здоров'язбереження громадян; людина активна у створенні умов власного здоров'язбереження як в особистій площині, так і в суспільній; людина – активний учасник попередження, нейтралізації, подолання негативних наслідків дії середовища задля збереження власного здоров'я.

Екопедагогіка дозволяє обґрунтовувати цілий ряд взаємозалежностей кількісних та якісних характеристик здоров'я як соціального феномену:

- багатовимірність порівняння життя і здоров'я, хвороби і здоров'я;
- подолання протиріч між наявним способом життя та вибудовування перспектив підвищення його якості шляхом включення у здоров'язбережувальну діяльність;

– опора на державну політику у сфері здоров'я та визнання її пріоритетних положень тощо.

Розроблені теоретичні положення є підґрунтям для створення та впровадження у освітню практику певних екопедагогічних програм. Дійсно, такі програми активно розробляються, наприклад, у Індонезії та Швеції [9; 11]. Незначний екопедагогічний досвід напрацьований і в Україні [12].

Так, швецькі дослідники пропонують реалізовувати екопедагогічні програми на всіх освітніх рівнях та включати до обговорення ряд ключових питань:

1. Зустріч з (іншою) природою, де досліджується зміни, основні стани природи.

2. Зустріч із культурою (чи світом), де досліджуються питання формування культури, її становлення та розвитку в історичному контексті.

3. Зустріч один на один із самим собою, вивчаються місцеві спільноти та процеси самоорганізації.

4. Зустріч із собою, де досліджується суб'єктивізація як основа власного розвитку [11; 10].

Незважаючи на розвиток екопедагогічного знання в останні десятиріччя, в Україні практично відсутні як теоретичні, так і практичні розробки цього освітнього напрямку.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, варто наголосити, що:

– проблема здоров'язбереження є нагальною потребою сьогодення;

– незважаючи на значний доробок у галузі здоров'язбереження, питання залежності здоров'я людини від наявних показників, характеристик середовища залишаються не достатньо розробленими та потребують оновлення теоретичних та практичних підходів, що забезпечать досягнення ефективних результатів оздоровлення населення;

– особливе місце у розв'язанні окреслених протиріч займає екологічна педагогіка як галузь знань, що обґрунтовує механізми взаємодії людини та середовища у різних площинах;

– розв'язання завдання здоров'язбереження потребує розробки практикоорієнтованих заходів для створення умов збереження та зміцнення здоров'я населення на основі використання екопедагогічного знання.

Література:

1. Фізкультура як спосіб життя: здоров'язберезувальні технології в освітньому середовищі: реком. бібліограф. покажч. / уклад. Грущенко С. І.; відп. ред. Турко І. Ф. Харків: ХНПУ, 2016. 46 с.

2. Денисенко Т. Як війна позначилася на здоров'ї українців? Опитування. *Українська правда*. 15 лютого 2023 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2023/02/15/252874/> (дата звернення: 09.10. 2024).

3. Мишанич Г.І. Історія розвитку вчення про гемостаз. *Внутрішня медицина*. 2007. 6(6). URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/3075> (дата звернення: 11.09. 2024).

4. Соціальне середовище. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5_%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5 (дата звернення: 18.09. 2024).

5. Міхеєнко О. Валеологія: Основи індивідуального здоров'я людини. К.: Університетська книга, 2009. 400 с.

6. Аксьонова О., Денисенко Н. Через рух – до здоров'я дітей: навч.-метод. посіб. Тернопіль: Мандрівець, 2009. 88 с.

7. Максименко Ю. Психічне здоров'я дітей. *Психолог*. 2002. №1. С. 4-6.

8. Бутузова Л. П. Психологічні особливості становлення в особистості відповідального ставлення до власного здоров'я. *Актуальні проблеми сімейної медицини: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Житомир: Полісся, 2011. С. 135-143.

9. Purnama, S. BRIN: Ekopedagogi bangun kesadaran siswa terhadap kondisi lingkungan. *ANTARA*. URL: <https://www.antaraneews.com/berita/4019178/brin-ekopedagogi-bangun-kesadaran-siswa-terhadap-kondisi-lingkungan> (дата звернення: 24.10. 2024).

10. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum, 1970. 60 p.

11. Ekopedagogik – för rättvis och hållbar omställning. *Folkbildningslinjen på Brunnsvik*. URL: <https://brunnsvik.se/kurspost/ekopedagogik-for-rattvis-och-hallbar-omstallning/> (дата звернення: 12.11. 2024).

12. Гаджилієва А.В. Екопедагогіка для найменших: трансформація дошкільної освіти у напрямку сталого співіснування з природою. *Всеосвіта*. URL: <https://vseosvita.ua/library/stattia-ekopedahohika-dlia-naimenshykh-transformatsiia-doshkilnoi-osvity-u-napriamku-staloho-spivisnuvannia-z-pryrodoiu-891759.html> (дата звернення: 23.10. 2024).

References:

1. Hruschenko, S. I. (Ed.). (2016). *Fizkultura iak sposib zhyttia: zdorov'iazberezhual'ni tekhnolohii v osvith'omu seredovyschi* [Physical education as a way of life: health-preserving technologies in the educational environment]. Kharkiv: KhNPU [in Ukrainian].

2. Denysenko, T. (2023). *Yak vijna poznachylasia na zdorov'i ukraintyv? Opytuvannia* [How did the war affect the health of Ukrainians? Survey]. *Ukrains'ka pravda – Ukrainian truth* [in Ukrainian].

3. Myshanych, H. I. (2007). *Istoriia rozvytku vchennia pro hemostaz* [History of the development of the doctrine of hemostasis.]. *Vnutrishnia medytsyna – Internal medicine*, 6(6). Retrived from <http://www.mif-ua.com/archive/article/3075> [in Ukrainian].

4. *Sotsial'ne seredovysche* [Social environment]. *Vikipediia – Wikipedia*. Retrived from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5_%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5 [in Ukrainian].

5. Mikheienko, O. (2009). *Valeolohiia: Osnovy indyvidual'noho zdorov'ia liudyny* [Valeology: Fundamentals of individual human health]. Kyiv: Universytets'ka knyha [in Ukrainian].

6. Aks'onova, O., & Denysenko, N. (2009). *Cherez rukh – do zdorov'ia ditej* [Through movement – to children's health]. Ternopil': Mandrivets' [in Ukrainian].

7. Maksymenko, Yu.(2002). Psykhichne zdorov'ia ditej [Children's mental health]. *Psykholog – Psychologist*, 1, 4-6 [in Ukrainian].

8. Butuzova, L. P. (2011). Psykhologichni osoblyvosti stanovlennia v osobystosti vidpovidal'noho stavlennia do vlasnoho zdorov'ia [Psychological features of the formation of a responsible attitude towards one's own health in an individual]. *Aktual'ni problemy simejnoi medytsyny – Current problems of family medicine: Proceeding of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*, (pp. 135-143). Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian].

9. Purnama, S. BRIN: Ekopedagogi bangun kesadaran siswa terhadap kondisi lingkungan [BRIN: Ecopedagogy builds students' awareness of environmental conditions]. *ANTARA – ANTARA*. Retrived from <https://www.antaraneews.com/berita/4019178/brin-ekopedagogi-bangun-kesadaran-siswa-terhadap-kondisi-lingkungan> [in Indonesian].

10. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum, 1970 [in English].

11. Ekopedagogik – för rättvis och hållbar omställning. Folkbildningslinjen på Brunnsvik. [Eco-pedagogy – for a just and sustainable transition. The general education program at Brunnsvik]. Retrived from <https://brunnsvik.se/kurspost/ekopedagogik-for-rattvis-och-hallbar-omstallning/> [in Swedish].

12. Hadzhyliieva, A.V. Ekopedahohika dlia najmenshykh: transformatsiia doshkil'noi osvity u napriamku staloho spivisnuvannia z pryrodoiu [Eco-pedagogy for the youngest: transformation of preschool education towards sustainable coexistence with nature]. *Vseosvita – General education*. Retrived from <https://vseosvita.ua/library/stattia-ekopedahohika-dlia-naimenshykh-transformatsiia-doshkilnoi-osvity-u-napriamku-staloho-spivisnuvannia-z-pryrodoiu-891759.html> [in Ukrainian].